

ВАКЦИНАЦІЯ ПРОТИ COVID-19: ПРАВО ЧИ ОБОВ'ЯЗОК У РОЗУМІННІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

VACCINATION AGAINST COVID-19: THE RIGHT OR OBLIGATION UNDER THE UNDERSTANDING OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Ніколюк А.В., студентка III курсу
факультету соціології та права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Бедрата А.В., студентка III курсу
факультету соціології та права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття покликана окреслити особливості судової практики, пов'язаної з обов'язковою вакцинацією та відстороненням дітей від навчання у зв'язку з відсутністю в них щеплень. Актуальність теми дослідження зумовлена насамперед тим, що за останні декілька місяців досить відомі національні й міжнародні судові установи почали виносити рішення, пов'язані з вакцинацією населення. Можливо, такий стрімкий розвиток судової практики в такому питанні можна пов'язати з поширенням епідемії коронавірусу й появою відповідної вакцини. Основна увага в дослідженні приділяється практиці Європейського суду з прав людини. Зокрема, проводиться аналіз як застарілих рішень Європейського суду з прав людини, так і більш сучасних. Окрім цього, в роботі акцентовано на відповідних статтях Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод в контексті питання вакцинації населення. Розглянуто як ті статті, щодо порушення яких було подано скаргу до Європейського суду з прав людини, так і ті, які, на думку авторів, також можуть порушуватися в контексті справи. Особливу увагу приділяється вже наявній до цього практиці Європейського суду з прав людини у справах, присвячених проведенню обов'язкових щеплень. Важливим є те, що серед вищезазначених рішень із приводу вакцинації розглядаються саме попередні рішення Європейського суду з прав людини проти України. У роботі автори намагалися викласти аспект розумності й доцільності обмеження державою певних прав особи (виходячи з розглянутого рішення Європейського суду з прав людини – права на освіту) й легітимності втручання в право на приватне життя в контексті статті 8 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Також під час розгляду питання автори дослідили професійне ставлення до рішення Європейського суду з прав людини про вакцинацію представниці від України в Європейському суді з прав людини, а також інших, компетентних в аспекті вакцинації та прав людини осіб. Окрім звернення до міжнародної судової практики, в статті проводиться огляд рішень Верховного суду у справах, пов'язаних з обмеженням прав дітей на відвідування закладів освіти у зв'язку з відсутністю в таких дітей обов'язкових щеплень.

Ключові слова: вакцинація, щеплення, Європейський суд із прав людини, право на повагу до приватного життя, дискримінація.

This article is intended to outline the specifics of the case law related to compulsory vaccination and expulsion of children from school due to the lack of vaccinations. The relevance of this research topic is primarily due to the fact that in the last few months, well-known national and international judicial institutions have begun to make decisions related to vaccination of the population. It is possible that such a rapid development of jurisprudence in this matter can be attributed to the spread of the coronavirus epidemic and the emergence of an appropriate vaccine. The study focuses on the case law of the European Court of Human Rights. In particular, an analysis of both outdated decisions of the European Court of Human Rights, and more modern. In addition, this paper focuses on the relevant articles of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the context of vaccination. Both those articles, the violation of which was the subject of a complaint to the European Court of Human Rights, and those which, in the opinion of the authors, may also be violated in the context of this case, are considered. Particular attention is paid to the existing case law of the European Court of Human Rights in cases involving mandatory vaccinations. It is important that, among the above-mentioned decisions on vaccination, special attention is paid to the previous decision of the European Court of Human Rights against Ukraine. In this paper, the authors tried to highlight the aspect of reasonableness and expediency of restricting certain rights of the person (based on the decision of the European Court of Human Rights – the right to education) and the legitimacy of interference with the right to privacy in the context of Art. 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Also, when considering this issue, the authors tried to highlight the professional attitude to the decision of the European Court of Human Rights on vaccination of a representative of Ukraine in the European Court of Human Rights, as well as other persons competent in vaccination and human rights. In addition to recourse to international jurisprudence, this article also reviews Supreme Court decisions in cases involving the restriction of children's right to attend educational institutions due to the lack of compulsory vaccinations for such children.

Key words: vaccination, European Court of Human Rights, right to respect for private life, discrimination.

Пандемія коронавірусу чи не вперше змусила світову спільноту серйозно замислитися про нові, зокрема й правові, методи забезпечення здоров'я в суспільстві. Мабуть, одним із найактуальніших питань постала саме процедура вакцинації. Водночас якщо перспектива вакцинації від коронавірусу лише виднілася на горизонті, то своєю чергою проблема проведення планових, вже давно знайомих нам вакцинацій від різних захворювань стала злосудним питанням.

Варто звернути увагу, що за останні пів року як у національній, так і в міжнародній судовій практиці почали з'являтися досить показові рішення, пов'язані з проведенням обов'язкових щеплень, прийнятності таких дій із боку держави й можливості обмежувати права конкретних осіб, які відмовляються проходити такі вакцинації. Подібні прецеденти й зумовлюють актуальність теми досліджень, адже судова практика із такого питання лише починає остаточно формуватися.

Важливою в такому питанні постає судова практика, а саме прецеденти Європейського суду з прав людини, оскільки саме його позиція змогла нарешті врегулювати питання вакцинації населення та відсутності у відповідних обмеженнях держави, пов'язаних із доступом невакцинованої частини населення до освітнього процесу, порушенням прав людини.

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу судової практики з визначеної проблеми, варто зазначити, що закріплення права на охорону здоров'я здійснено не лише на національному рівні кожної країни, а й на міжнародному, що свідчить про важливість охорони таких прав, свобод та інтересів. До міжнародних нормативно-правових актів, які закріплюють право на охорону здоров'я, зокрема, належать Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. та Європейська соціальна хартія.

Так, Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. [2], а саме ч. 1 ст. 3 зазначає, що в усіх діях щодо дітей, неза-

лежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, які займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Таким чином, у будь-якому разі під час розв'язання питання про вакцинацію варто керуватися інтересами дитини, тобто треба звертати увагу, чи не наявні в дитини протипоказання до вакцинування, чи здатні батьки забезпечити дитину іншими шляхами, а також наскільки доцільним є забезпечення прав однієї дитини, яка не пройшла вакцинацію, в зіставленні з іншими, які зробили щеплення чи не можуть його зробити з об'єктивних причин.

Відповідно до ч. 1 ст. 24 Конвенції про права дитини держави-учасниці визнають право дитини на користування найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я. Держави-учасниці намагаються забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я. Особливу увагу варто звернути на пп. f цієї статті, а саме право на розробку превентивних заходів з охорони здоров'я, керівництва для батьків і навчання та послуг з планування сім'ї, що можна трактувати як розробку вакцин, які запобігають захворюванню дитини [2].

Європейська соціальна хартія [3] в ч. 3 ст. 11 містить положення, згідно з яким із метою забезпечення ефективного здійснення права на охорону здоров'я Сторони зобов'язуються самостійно або в співробітництві з громадськими чи приватними організаціями вживати відповідних заходів для того, щоб запобігати в міру можливості епідемічним, ендемічним та іншим захворюванням, а також нещасним випадкам. Це вимагає від держав забезпечити високий рівень імунізації, щоб не просто зменшити частоту цих захворювань, а й нейтралізувати запаси вірусів і таким чином досягти цілей, встановлених Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Комітет підкреслює, що вакцинація у великих масштабах визнана найефективнішим та найекономнішим засобом боротьби з інфекційними й епідемічними хворобами (справа «*Médecins du Monde – International* проти Франції»).

Отже, міжнародні нормативно-правові акти закріплюють важливість охорони здоров'я населення, а також визначають обов'язок держав запобігати спалахам епідемії шляхом розробки програм вакцинації.

Надавши загальну характеристику міжнародним нормативно-правовим актам у сфері охорони здоров'я, перейдемо безпосередньо до аналізу судової практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, наприклад, у своєму остаточному рішенні від 8 квітня 2021 р. у справі “*Vavříčka and Others v. The Czech Republic*” (applications no. 47621/13 and five other applications, 8 April 2021) [19] ЄСПЛ дійшов висновку, що обов'язкове вакцинування є цілком законним із боку реалізації прав людини, передбачених Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод.

Варто зазначити, що законодавство Чехії має більш розвинену нормативно-правову базу, що стосується проведення обов'язкових щеплень. Окрім цього, в Чеській Республіці національні закони вимагають від усіх постійних мешканців, а також всіх іноземців, яким дозволено проживати в країні на постійній основі, пройти низку планових щеплень відповідно до детальних умов, встановлених відповідним законодавством. Щодо дітей віком до п'ятнадцяти років, то їх законні представники несуть відповідальність за виконання цього обов'язку. Відповідно, особа, яка порушує заборону або не виконує обов'язок, передбачений із метою запобігання інфекційним захворюванням, вчиняє правопорушення, за яке передбачено покарання у вигляді штрафу до 10 000 чеських крон. Саме згідно із цими положеннями заявники були притягнуті до відповідальності на національному рівні.

У своєму рішенні ЄСПЛ “*Vavříčka and Others v. The Czech Republic*” [19], окрім національного законодавства Чехії, додатково звернув увагу на практику низки таких країн, як Франція, Угорщина, Північна Македонія, Італія та інші. Рішення відповідних національних судів цих країн переважно свідчили про те, що такі положення законодавства про обов'язкову вакцинацію є конституційними й жодним чином не порушують права людини. Зокрема, суди наголошували на тому, що методи вакцинування є науково протестованими, існує доведення їх ефективності, а отже, переваги такого вакцинування як для окремо взятої людини, так і для суспільства в цілому значно переважають можливі негативні наслідки від щеплення.

Виходячи з практики ЄСПЛ, можна сформулювати чітке уявлення про позицію Суду з такого питання. Так, у рішенні у справі «*Соломахін проти України*» [18] ЄСПЛ ще раз наголосив на тому, що питання обов'язкової вакцинації зачіпає права, окреслені ст. 8 Конвенції [1]. Зокрема, Суд повторює, що фізична цілісність особи охоплюється поняттям «приватне життя», захищеним ст. 8 Конвенції, про що зазначено в рішенні за справою «*X та Y проти Нідерландів*» від 26 березня 1985 р. [17]. Також Суд підкреслює, що тілесна цілісність особи стосується найінтимніших аспектів приватного життя людини й що обов'язкове медичне втручання, навіть якщо воно має незначне значення, є втручанням у це право. Своєю чергою обов'язкова вакцинація – як примусове лікування – означає втручання в право на повагу особистого життя, яке містить фізичну й психологічну цілісність людини, яке це гарантується п. 1 ст. 8 (рішення у справах «*Салветті проти Італії*» від 9 липня 2002 р. [16] і «*Маттер проти Словаччини*» від 5 липня 1999 р. [14]).

У вищезазначеній справі проти Чехії особи безпосередньо не проходили процедуру щеплення, а отже, як такого втручання в приватне життя в розумінні ст. 8 Конвенції [1] не було. Проте Суд зважив на те, які наслідки понесли заявники у зв'язку зі своєю відмовою проходити обов'язкову вакцинацію. Так, урахувавши те, що діти заявників були відсторонені від навчання через відсутність у них потрібних щеплень, Суд вважає, що таким чином все ж відбулося втручання в їх право на повагу до особистого життя.

Важливою особливістю цієї справи є те, що під час її розгляду ЄСПЛ вирішив застосувати так званий трискладовий тест для більш ґрунтовної перевірки наявності чи відсутності в такому випадку порушення ст. 8 Конвенції [1]. Проведення трискладового тесту передбачає перевірку конкретного обмеження права за критеріями відповідності закону, наявності легітимної мети й необхідності в демократичному суспільстві.

Звісно, якщо казати про перший аспект – відповідність закону, – то цей критерій індивідуальний у кожній справі, зважаючи на національне законодавство кожної окремо взятої держави. Як такого питання про легітимність мети застосування обов'язкової вакцинації в Суду не поставало, адже, як зазначає національне законодавство Чехії, національні суди й практика ЄСПЛ, метою подібних дій є забезпечення здоров'я населення, зокрема породження колективного імунітету. Окрім цього, у вже цитованому вище рішенні ЄСПЛ «*Соломахін проти України*» Суд також наголошував на тому, що порушення фізичної недоторканості заявника можна вважати виправданим дотриманням цілей охорони здоров'я населення та необхідністю контролювати поширення інфекційного захворювання [18].

Щодо останнього критерію трискладового тесту, то Суд нагадав, виходячи зі своєї практики, що втручання вважатиметься «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення законної мети, якщо воно відповідає «нагальній соціальній потребі», якщо причини, наведені національними органами влади для його обґрунтування, є «актуальними й достатніми та якщо це пропорційно

законній меті, яка переслідується. Варто зазначити, що Суд залишає свободу розсуду держави в питаннях національної охорони здоров'я, на що ЄСПЛ вказував у рішенні «Христозов та інші проти Болгарії» за 2012 р. [15]. Під час розгляду питання про необхідність таких обмежень у демократичному суспільстві ЄСПЛ наголосив на тому, що політика охорони здоров'я конкретної держави має ґрунтуватися на врахуванні інтересів дітей, що ми можемо спостерігати в Чеській Республіці.

У контексті статті особливу увагу варто приділити позиції Суду саме щодо відсторонення невакцинованих від відвідування дитячих садків і шкіл. Суд зазначає, що для дітей заявників, які на час застосування до заявників санкцій відвідували школу, не настало жодних негативних наслідків, що б вплинуло на можливість цих дітей реалізувати своє право на освіту [19]. Своєю чергою щодо питання про відмову в зарахуванні до дитячих садків дітей інших заявників ЄСПЛ зазначає, що, хоча заявники скаржились на вплив цього на організацію сімейного життя, особливо у фінансовому й кар'єрному плані, Суд повторює, що особиста сфера справи, розглянута в рамках ст. 8 приватного життя, обмежується самими заявниками й наслідками для них оскаржуваних заходів.

Звісно, приймаючи рішення, Суд враховував те, що недопущення дітей такого віку до навчання та спілкування з однолітками негативно вплинуло на можливість цих дітей особистісно розвиватися, проте ЄСПЛ вказує на те, що такі наслідки були спричинені свідомим порушенням законодавства їхніми законними представниками – батьками.

Окрім цього, Суд зауважив, що не можна розглядати вимогу держави для тих, для кого вакцинація представляє віддалений ризик для здоров'я, прийняти цей захисний захід як юридичний обов'язок, як непропорційне обмеження прав осіб, передбачених ст. 8 Конвенції [1]. До того ж подібні дії держави є виправданими в контексті соціальної солідарності заради невеликої кількості вразливих дітей, які не можуть скористатися вакцинацією.

Відповідно, Суд дійшов висновку, що Чеська Республіка діяла в межах вільного розсуду щодо політики у сфері охорони здоров'я, а отже, Суд не побачив у діях відповідної держави порушення прав заявників, передбачених ст. 8 Конвенції.

Важливо також зазначити, що, окрім права на повагу до приватного життя, таке питання ще й охопило право кожної людини на свободу думки, совісті й релігії, що передбачено ст. 9 Конвенції в контексті права на вираження та додержання своїх думок і поглядів стосовно вакцинації [1].

Через те, що практика суду щодо застосування ст. 9 Конвенції в такому розумінні є досить незначною, варто звернутися до рішення ЄСПЛ у справі «Баятян проти Вірменії» від 2011 р. [13]. Справа стосувалася відмови від проходження військової служби у зв'язку з релігійними переконаннями. Суд окреслив, що подібна відмова осіб від виконання певного зобов'язання, передбаченого національним законом (у нашому випадку – вакцинації), є виправданим лише за умови глибокої розбіжності внутрішніх переконань особи з концепцією конкретного її зобов'язання перед державою. Мало того, це питання має розв'язуватися індивідуально в кожній конкретній справі. Проте у справі «Vavříčka and Others v. The Czech Republic» [19] питання особистих поглядів заявників на щеплення мали другорядний характер, тому ЄСПЛ не визнав за Чеською Республікою порушення ст. 9 Конвенції [1].

Якщо ж повертаємося до питання порушення державою можливості дітей реалізувати своє право на освіту, то ЄСПЛ зазначив, що їхнє право не було цілковито обмежено. Адже, попри неможливість відвідування дитячих садків, у дітей залишалися різноманітні можливості для розвитку своєї особистості й отримання нових знань.

Як вже зазначалося раніше, питання обов'язковості вакцинації та, відповідно, обмеження можливості дітей

відвідувати навчальні заклади у відповідному рішенні ЄСПЛ розглядалося лише в аспекті ст. ст. 8, 9 Конвенції [1] та ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції [4]. Проте, на думку авторів, у такому питанні варто також приділити увагу ряду прав, які охоплюються ст. 1 Протоколу № 12 Конвенції, а саме забороні дискримінації. Відповідно до такого протоколу здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою [4].

Дискримінація полягає в застосуванні різного поводження щодо осіб, які перебувають в однаковому становищі, без об'єктивного й розумного обґрунтування, водночас різниця в поводженні не має за легітимну мету або різниця в поводженні не є пропорційною поставлений меті (єдиною підставою різниці є особистісна характеристика), під час користування будь-якими правами, передбаченими національним законом (у нашому випадку – право на освіту) [9]. Таким чином, можна припустити наявність у вищезгаданій справі про недопущення невакцинованих дітей до навчання ознак дискримінації. Адже відбувається відмінність в ставленні до таких дітей за ознакою відсутності в них відповідних щеплень.

Проте тут варто зважати на легітимність мети, яку переслідує держава, здійснюючи таке відмінне ставлення до невакцинованих дітей. Так, ми можемо звернутися до вже проведеного ЄСПЛ трискладового тесту щодо порушення ст. 8 Конвенції [1], де Суд зазначив, що такі дії держави спрямовані на захист від хвороб, які можуть становити серйозний ризик для здоров'я. Це стосується як тих, хто отримує відповідні щеплення, так і тих, хто не може бути вакцинований та перебуває в стані вразливості. Тому з першого погляду таке інакше ставлення, що може бути розцінене як дискримінація, має за легітимну мету й пропорційне такій меті.

Дуже важко сформулювати остаточну думку із цього приводу, зважаючи на відсутність усталеної практики ЄСПЛ за ст. 1 Протоколу № 12 Конвенції [4]. Основна маса рішень за цією статтею – проти Боснії та Герцеговини, й стосуються порушення виборчих прав громадян. Однак подібне може свідчити про зменшення кількості випадків дискримінації в розумінні Протоколу № 12 натепер.

Рішення ЄСПЛ у справі «Vavříčka and Others v. The Czech Republic» [19] привернуло увагу не лише тих, хто безпосередньо брав участь у розгляді й розв'язанні справи, а й інших суспільних і політичних діячів. Так, свою позицію в соціальній мережі Facebook висловила Ганна Юдківська, суддя Європейського суду з прав людини від України. Ганна Юдківська категорично не погодилася з думкою, що держава жодним чином не може знати інтереси дитини, й зазначила, що права дитини захищаються насамперед батьками, але існують випадки, коли держава зобов'язана вжити заходів, спрямованих на захист прав та інтересів дитини від безвідповідальних, а іноді й агресивних батьків. Окрему увагу суддя приділила тому, що обов'язок вакцинуватися не абсолютний та обов'язково варто враховувати особливості кожної дитини окремо. Щодо регламентації питання процедури визначення протипоказань до вакцинації в певних дітей, наскільки батьки можуть розраховувати, що медична система уважна до цього аспекту, вона відзначила, що оскільки Заявники у справі не стверджували про наявність протипоказань, то й піддавати деталізації такий аспект Суд не став [10]. Таким чином, із висловлювань Ганни Юдківської можна зробити висновок, що вона загалом підтримує та поділяє таке рішення ЄСПЛ, аргументуючи свою позицію та керуючись насамперед цінністю соціальної солідарності щодо захисту здоров'я всіх членів суспільства.

Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Людмила Денисова також поділилася своєю думкою щодо питання вакцинації. Вона зазначила, що Офіс Омбудсмана України неодноразово отримував листи від батьків із проханням захистити права їхніх дітей у зв'язку з тим, що через відмову від вакцинації їхніх дітей не допускають до навчання в закладах освіти. Позиція Людмили Денисової така, що відмова у відвідуванні закладів освіти тим, хто не має передбачених календарем щеплень, не є порушенням права на освіту, оскільки національним законодавством передбачено й інші форми отримання освіти, окрім очного, наприклад дистанційна, екстернатна, сімейна (домашня) форми здобуття освіти, які не пов'язані з перебуванням дитини серед великої кількості інших осіб. Такі форми навчання та обов'язкова вакцинація, на думку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, створюють колективний імунітет і знижують ризик захворювання щеплених дітей, а також дитини, батьки якої відмовилися від вакцинації, та дітей, які не можуть отримати дозу вакцини через медичні протипоказання [11].

Уляна Супрун, перебуваючи на посаді виконувача обов'язки Міністра охорони здоров'я України, у своєму блозі наголошувала, що практика Європейських країн щодо санкцій у виді штрафів, заборони відвідувати дитячі садки й школи, скасування виплат соціальної допомоги на сім'ю за відмову від обов'язкових щеплень уже дала позитивний результат: кількість щеплень зросла більше, ніж на третину

[12]. Натомість як така практика в Україні не приводить до належного результату, навіть зважаючи на те, що кількість хворих на хвороби, проти яких передбачена обов'язкова вакцинація, значно вища, ніж у країнах Європи. Проте обурення серед батьків не стихає, а їхні позиції проти щеплень не підкріплені жодними аргументами.

Висновки. На основі вищевикладеного доходимо висновку, що все більше країн Європи визнають цінність та ефективність вакцинування в боротьбі з епідеміологічною загрозою. Питання вакцинації викликає чимало обурення в суспільстві, проте остаточне слово завжди залишається за правозахисцями. Незважаючи на те, що кожна людина має право самостійно розпоряджатися власним життям і здоров'ям, існує перелік обов'язкових щеплень, які мають бути проведені кожною людиною. Відмова від вакцинації є цілком правомірною, але наслідки, які тягне за собою така відмова, є значно серйознішими, ніж одне щеплення. Відмова однієї людини не має ставити під загрозу здоров'я всього суспільства.

Позиція щодо вакцинування знайшла своє відбиття на міжнародному рівні – в рішеннях ЄСПЛ. Обмеження прав осіб, які відмовилися від вакцинації за власним бажанням, а також накладення санкцій за таку відмову, не є проявом дискримінації. Інтереси суспільства превалюють над інтересом однієї особи, тому впровадження обов'язкової вакцинації задля боротьби за громадське здоров'я не є порушенням прав окремих осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. № 995_004 : ратифіковано Законом від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 14.04.21).
2. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 15.04.21).
3. Європейська соціальна хартія від 3 травня 1996 р. : ратифіковано із заявами Законом № 137-V від 14 вересня 2006 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 15.04.21).
4. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS № 177) (укр. / рус.) : ратифіковано Законом № 3435-IV від 09 лютого 2006 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537 (дата звернення: 15.04.21).
5. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 6 квітня 2000 р. № 1645-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14> (дата звернення: 15.04.21).
6. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 15.04.21).
7. Рішення Конституційного Суду України від 10 березня 2021 р. № 331/5291/19 за справою про визнання недійсним та скасування наказів про відсторонення від занять учнів, які не щеплені за віком. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93119655> (дата звернення: 15.04.21).
8. Рішення Конституційного Суду України від 17 квітня 2019 р. № 682/1692/17 за справою про прийняття до навчально-виховного комплексу. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81652333> (дата звернення: 15.04.21).
9. Аналіз застосування практики Європейського суду з прав людини та дотримання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод судами першої інстанції та апеляційним судом Харківської області у 2014 р. *Апеляційний суд Харківської області*. URL: https://hrga.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/uzag1517 (дата звернення: 15.04.21).
10. Юдківська Г.Ю. І дещо про вакцинацію від ЄСПЛ. *Facebook* : вебсайт. URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=2805747823087958&set=a.1428599400802814> (дата звернення: 15.04.21).
11. Денисова Л.П. Щодо звернення батьків щодо сприяння у захисті прав дітей на освіту у зв'язку з відмовою батьків від їх обов'язкової вакцинації. *Офіс Омбудсмана України. Facebook* : вебсайт. URL: <https://www.facebook.com/office.ombudsman.ua/posts/810731582872351> (дата звернення: 15.04.21).
12. Супрун У. У Європі штрафують за відмову від вакцинації. URL: <https://suprun.doctor/zdorovya/vidmova-vid-vakczinacziyi-v-samoaprizvela-do-masovoyi-tragediyi.html?&page=1000> (дата звернення: 15.04.21)
13. Case of Bayatyan v. Armenia (Application no. 23459/03, 7 July 2011). *The European Court of Human Rights (Grand Chamber)*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":\["001-105611"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{) (дата звернення: 14.04.21).
14. Case of Matter v. Slovakia (Application no. 31534/96, 5 July 1999). *The European Court of Human Rights (Second section)*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["CASE%20OF%20MATTER%20v.%20SLOVAKIA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58266"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 14.04.21).
15. Case of Hristozov and others v. Bulgaria (Applications nos. 47039/11 and 358/12, 29 April 2013). *The European Court of Human Rights (Fourth section)*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":\["001-114492"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{) (дата звернення: 14.04.21).
16. Case of Salvetti v. Italy (Application no. 42197/98, 9 July 2002). *The European Court of Human Rights (First section)*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-22636"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 14.04.21).
17. Case of X and Y v. The Netherlands (Application no. 8978/80, 26 March 1985). *The European Court of Human Rights (Court (Chamber))*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{"itemid":\["001-57603"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{) (дата звернення: 14.04.21).
18. Case of Solomakhin v. Ukraine (Application no. 24429/03, 24 September 2012). *The European Court of Human Rights (Fifth section)*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-109565"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 14.04.21).
19. Case of Vavřička and Others v. The Czech Republic (Applications no. 47621/13 and five other applications, 8 April 2021). *The European Court of Human Rights (Grand Chamber)*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"kupdate":\["2021-04-06T00:00:00.0Z","2021-04-13T00:00:00.0Z"\],"itemid":\["001-209039"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 14.04.21).